Journal of Linguistic and Rhetorical Studies
Volume 17, Consecutive Number 44, Summer (August) 2026
Pages 189-226 **(research article)**
Received: April 12, 2025 **Revised:** May 27, 2025 **Accepted**: May 31, 2025
Journal Homepage: https://rhetorical.semnan.ac.ir/?lang=en
This is an Open Access paper licensed under the Creative Commons License CC-BY 4.0 license.

Examining *Īqtiḍāʾ al-ḥāl* in traditional rhetoric: Assessing its compatibility or Potential conflict with Jakobson's Model of Language Functions

Yahya Nooroddini Aghdam[1]
1: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran: agdam@pnu.ac.ir

Abstract In most definitions of the science of meanings (*ʿIlm al-Maʿānī*) in early works on rhetoric, the requirement of the rhetorical situation (*īqtiḍāʾ al-ḥāl*) holds a fundamental position. The importance of the requirements of the situation in rhetoric is to the extent that, according to Sakaki, the eloquence and inelegance of speech is determined by its conformity or non-conformity with the requirements of the rhetorical situation. In recent decades, there has been a growing trend in academic research to find parallels between classical rhetorical theories and modern linguistic frameworks. Among these, Roman Jacobsen's theory of linguistic functions has received considerable attention, due to the applicability of his views on language functions and their roles beyond the Western context. However, it is necessary to bear in mind that the development of the rhetorical tradition of the Islamic period does not have structural and content similarities with the modern approaches of contemporary linguistics. The similarities between the two remain at the same level of resemblance and do not extend to the realm of concepts and general principles. Examining the most important views of on the requirements of the rhetorical situation, the present article has endeavored to examine the possible compatibility or conflict of traditional rhetoric with Jacobson's theory of linguistic functions. The findings of this article indicate that there is difference in the philosophical foundations of Jacobsen's communication model with the requirements of the situation in traditional rhetoric. Without understanding this fundamental difference, claims of the similarity or overlap between Jakobson's theory and traditional rhetorical approaches would be unwarranted. Despite some structural similarities between Jacobsen's communication model and the requirements of the rhetorical situation, these structural similarities cannot be extended to the general foundations of traditional rhetoric. Using Jacobsen's model of communication to provide a precise and theoretically grounded interpretation of ancient texts based on theory would not be particularly illuminating.
Keywords: Traditional rhetoric, requirements of the rhetorical, theory of linguistic functions, Roman Jacobsen.

- Y. Nooroddini Aghdam (2026). "Examining Īqtiḍāʾ al-ḥāl in traditional rhetoric: Assessing its compatibility or Potential conflict with Jakobson's Model of Language Functions". Semnan University: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*. 17(44). 189-226.

Doi: 10.22075/jlrs.2025.37259.2628

1. Introduction and Objectives

In most classical definitions of the science of meanings (ʿIlm al-Maʿānī) within traditional Islamic rhetoric, the concept of requirements of the rhetorical situation (īqtiḍāʾ al-ḥāl) holds a fundamental position. As noted by the scholar al-Sakkaki, the eloquence or inelegance of speech is determined by its conformity or non-conformity with this principle. In recent decades, there has been a growing trend in academic research to find parallels between classical rhetorical theories and modern linguistic frameworks. Among these, Roman Jakobson's theory of linguistic functions has been particularly favored due to the applicability of his views on language functions and their roles beyond the Western context. This has led to numerous studies comparing classical literary texts and theories with Jakobson's model. However, this article argues that such comparative efforts often overlook profound philosophical and epistemological differences. The primary objective of this study is to critically assess the feasibility of aligning the core concept of īqtiḍāʾ al-ḥāl with Jakobson's communication model, aiming to delineate where structural similarities end and fundamental contradictions begin.

2. Literature Review

The concept of īqtiḍāʾ al-ḥāl involves a speaker's awareness and adaptation to the entirety of circumstances surrounding the discourse—including the audience, time, place, and social context—to achieve eloquence. The article traces this concept through the works of major rhetoricians across different eras, from al-Jahiz and Ibn Qutaybah to al-Jurjani, al-Sakkaki, al-Qazwini, and al-Taftazani. Concurrently, the literature review covers Roman Jakobson's intellectual heritage, from his role in the Russian Formalist movement and the Prague Linguistic Circle to his development of the organon model adapted from Karl Bühler. Jakobson's model identifies six constitutive factors of any communication process (addresser, addressee, message, context, contact, code) and posits six corresponding linguistic functions (emotive, conative, poetic, referential, phatic, and metalingual). The review highlights the prevalence of research in Iran and the Arab world that attempts to map traditional rhetorical concepts onto these modern functions, often in the context of analyzing poetry and religious texts.

3. Materials and Methods

This study employs a qualitative, comparative-analytical methodology. The primary material consists of classical Arabic and Persian works on rhetoric, particularly those focusing on the science of meanings. The "methods" involve a two-pronged analysis. First, a historical and conceptual analysis of īqtiḍāʾ al-ḥāl is conducted, breaking down its evolution across four distinct periods in Islamic rhetorical history. Second, a systematic comparison is made between the elements of this traditional concept and the six-factor model of Jakobson. This comparison is conducted at both a structural level (identifying potential equivalents between components) and a theoretical-philosophical level (assessing the underlying assumptions of both frameworks). The method also involves a critical review of existing secondary literature that attempts to synthesize the two traditions.

4. Findings

The findings reveal several significant points of divergence. The article identifies that traditional rhetoric is primarily "extrinsic" or situational, heavily focusing on

the speaker's personality, intentions, and social status, as well as the audience's capacity for understanding. In contrast, Jakobson's model is intrinsic to the communication process itself, focusing on the mechanics of how a message is transmitted. While structural parallels exist—for instance, the traditional focus on the speaker (mutakallim) and audience (mukhāṭab) loosely correspond to Jakobson's "addresser" and "addressee"—the core concepts differ significantly. The traditional "context" (maqām) is a more holistic and non-verbal concept than the "context" (referential function) in Jakobson's model, encompassing social and situational decorum beyond mere factual reference. Furthermore, the "poetic function" in Jakobson's model is just one of six, whereas in traditional rhetoric, a certain level of poeticism and literariness is often a prerequisite for eloquent speech itself. A critical finding is that the philosophical underpinnings are fundamentally different: traditional rhetoric is normative and prescriptive, aiming for effective persuasion, while Jakobson's model is descriptive, aiming to analyze the structure of communication.

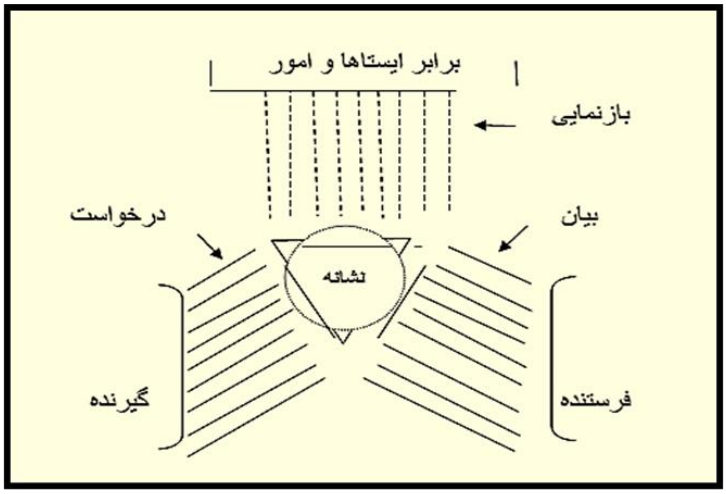

Figure 1. "Organon model of language based on Karl Bühler's view", It visually represents the triangular model of sign with its three functions (Expressive, Representational, and Appellative).

Period	Description
The Period of al-Jāḥiẓ and his Followers	From the 3rd to the 5th century AH (9th–11th century CE)
The Period of ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī and his Students	From the 5th to the 7th century AH (11th–13th century CE)
The Period of al-Sakkākī, al-Khaṭīb al-Qazwīnī, and al-Taftāzānī	From the 7th century AH (13th century CE) onwards

Period	Description
The Period of the Commentators (Sharḥ-writers) and Later Rhetoricians	From the 9th century AH (15th century CE) onwards

Figure 2. "The course of periods of topics related to the requirements of the situation in the history of Islamic rhetoric", It acts as a summary or timeline chart of the evolution of the concept.

Comparative Explanation / Critique	Equivalent in Traditional Rhetoric	Related Linguistic Function	Jakobson's Definition	Element in Jakobson's Model
In traditional rhetoric, attention to the personality, position, and intention of the speaker is a prerequisite for eloquence.	The speaker (*mutakallim*), his states and intentions	Emotive	The sender of the message, the source of speech	Addresser (Sender)
Audience-orientation is prominent in the requirements of the situation (*īqtiḍāʾ al-ḥāl*); sentence structure is contingent upon it.	The audience (*mukhāṭab*), their level of understanding and their situation	Conative	The addressee of the message	Addressee (Receiver)
Traditional rhetoric considers the order and structure of speech as the foundation of eloquence.	Eloquent speech (*kalām balīgh*), textual composition, the manner of arranging speech	Poetic	The content being sent	Message
In traditional rhetoric, "context/mode" (*maqām*) goes beyond mere	The context/mode of speech (*maqām al-kalām*), the occasion of revelation (for	Referential	The external referent of the message	Context

external reference.	Quranic contexts), external context			
An element less explicitly stated but inferable from the atmosphere of the gathering, the type of address, etc.	Situational context, the spatial and temporal conditions of speech	Phatic	The communication channel, the possibility of exchange	Contact
Evident in rhetorical commentaries and explanations of vocabulary.	Shared linguistic/cultural system, the principles of syntax and rhetoric	Metalingual	The language or shared system of encoding	Code

Table 1. "Comparative table of Jakobson's communication theory components alongside fundamental concepts of traditional rhetoric (focusing on 'requirements of the situation')".
It maps the elements of the discourse process in traditional rhetoric onto Jakobson's six functions and six elements (e.g., speaker -> emotive function, audience -> conative function, etc.).

5. Discussion

The discussion section delves deeper into the implications of these findings. It argues that the widespread attempts to find "similarities" are often superficial, leading to erroneous generalizations. For instance, applying Jakobson's six functions to analyze ancient poetry might generate interesting observations but does not necessarily provide a "basic" or "foundational" explanation of the text's eloquence as understood by its original authors. The article posits that conflating the two frameworks' results in a misunderstanding of both. Traditional rhetorical analysis integrates the speaker, audience, and text in a way that modern linguistics-with its focus on text and reader-often separates. The discussion highlights that the relative lack of a systematic theoretical structure for īqtiḍāʾ al-ḥāl in classical sources does not mean it is a less sophisticated concept, but rather that its application was context-dependent and aimed at the aesthetic and persuasive success of the speech act, an objective not fully captured by a purely structural model.

6. Conclusion and Suggestions

The article concludes that there is a fundamental conflict, rather than compatibility, between the philosophical basis of traditional rhetoric's requirements of the situation and Jakobson's functions of language. While structural similarities can be superficially identified, they cannot be generalized to the entire theoretical foundation. The detailed and foundational analysis of

ancient texts using Jakobson's model is, therefore, not a productive academic exercise. It is suggested that Jakobson's theories are more appropriately applied to modern literary and linguistic studies. For future research, the article suggests a more critical and cautious approach to comparative studies, focusing on understanding each framework within its own historical and philosophical context rather than forcing them into artificial alignment.

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی
دانشگاه سمنان

سال هفدهم ـ شمارهٔ ۴۴ ـ تابستان ۱۴۰۵

صفحات۲۲۶-۱۸۹ (مقاله پژوهشی)

تاریخ: وصول ۱۴۰۴/۰۱/۲۳ بازنگری ۱۴۰۴/۰۳/۰۶ پذیرش ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

بررسی موضوع اقتضای حال در بلاغت سنّتی و امکان‌سنجیِ تطابق یا تنازعِ آن با نظریهٔ کارکردهای زبانیِ یاکوبسن

یحیی نورالدینی اقدم [۱]

۱: استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. agdam@pnu.ac.ir

چکیده: در اغلب تعاریفی که برای علم معانی در کتب بلاغی متقدّم آمده است، بحث اقتضای حال، جایگاه بنیادینی دارد. اهمّیت اقتضای حال در بلاغت تا بدان پایه است که به گفتهٔ سکّاکی، حُسن و قُبح کلام، بر مدار انطباق یا عدم انطباق با اقتضای حال شکل می‌گیرد. در سیر پژوهش‌های دو دههٔ اخیر جهت شناخت تشابهات نظرات بلاغت سنّتی و زبان‌شناسیِ نوین، نظرات رومن یاکوبسُن (زبان‌شناس روس) دربارهٔ کارکردهای زبانی، به‌علّت تعمیم‌پذیری دیدگاه‌های وی دربارهٔ کارکردها و نقش‌های زبانی، بسیار مورد توجّه قرار گرفته است. باوجوداین، باید در نظر داشت، آنچه در سنّت بلاغی دورهٔ اسلامی گسترش یافته، با رویکردهای مدرن زبان‌شناسی معاصر، همسانیِ ساختاری و محتوایی ندارد. اگرچه می‌توان تشابهاتی میان آن دو در نظر گرفت، امّا این تشابهات در همان حدّ شباهت باقی می‌ماند و به حوزهٔ مفاهیم و کلّیات ورود نمی‌کند. مقالهٔ حاضر با بررسی مهم‌ترین نظرات علمای بلاغت سنّتی دربارهٔ مبحث اقتضای حال، کوشیده است امکان تطبیق یا تنازع آن را با نظریهٔ کارکردهای زبانی یاکوبسن بررسی نماید.

نتیجهٔ یافته‌های مقالهٔ حاضر نشان می‌دهد مبانیِ فلسفیِ نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن با آنچه در مبحث اقتضای حال در بلاغت سنّتی مطرح می‌شود، تفاوت دارد و نمی‌توان بدون درکِ این تفاوتِ مبنایی، سخن از شباهت یا همپوشانیِ این نظریه با رویکردهای بلاغت سنّتی گفت. به نظر می‌رسد، اگرچه مشابهت‌های ساختاری در برخی جنبه‌های نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن با مبحث اقتضای حال دیده می‌شود، امّا این مشابهت‌های ساختاری، قابل تعمیم بر مبانیِ کلّی بلاغت سنّتی نیستند و تبیینِ دقیق و مبنایی متون کهن بر اساس نظریهٔ ارتباطیِ یاکوبسن، چندان راهگشا نباشد.

کلیدواژه: بلاغت سنّتی، اقتضای حال، نظریهٔ کارکردهای زبانی، رومن یاکوبسن.

- نورالدینی اقدم، یحیی (۱۴۰۵). «بررسی موضوع اقتضای حال در بلاغت سنّتی و امکان‌سنجیِ تطابق یا تنازعِ آن با نظریهٔ کارکردهای زبانیِ یاکوبسن». *مطالعات زبانی و بلاغی*. دانشگاه سمنان: ۱۷ (۴۴). ۲۲۶-۱۸۹.

Doi: 10.22075/jlrs.2025.37259.2628

۱. مقدمه

گفتار فصیح، آن نوع از سخن است که گوینده به‌نحوی بیان کند که مناسب احوال مخاطبان و موقعیت کلام (مقام) باشد. مقام، وضعیتی است که متکلّم را قادر می سازد عبارات خود را به صورتی خاص، نه به هر صورتی، ارائه کند. در نظر داشتنِ مجموع این ویژگی‌ها که هوشمندیِ سخنور را نسبت به موقعیت، مخاطب، فضا و زمانِ کلام نشان می‌دهد، همواره دغدغهٔ علمای بلاغت سنّتی بوده است. چنان‌که تلاش آن‌ها معطوف بر این بوده که روش‌های مناسبی برای ترکیب الفاظ و معانی گوناگون بیابند یا اموری را در کلام خویش تقویت کنند که به رَسایی و زیبایی آن بیافزاید. بر این اساس، در تاریخ بلاغت اسلامی، علمای این علم اتّفاق‌نظر داشتند که فصاحت در گفتار، مستلزم «انطباق کلام با مقتضای حال» (مطابقته لمقتضی الحال) است و می‌کوشیدند «اقتضا» و «حال» را تبیین و تفسیر کنند. این امر البته به‌نحوی دقیق امکان‌پذیر نیست؛ زیرا از لحاظ منطقی، فلسفی و حتّی ادبی، مفهوم اقتضا و حال با نوعی ابهام ذاتی توأم است و نمی‌توان به‌طور دقیق، ریاضی‌وار، حیطهٔ حال و اقتضا را مشخّص ساخت؛ به همین دلیل، در بررسی کتب بلاغی، همواره دربارهٔ حال گفته می‌شود: «مجموع شرایط یا اموری که کلام را احاطه کرده و بر آن تأثیر می‌گذارد»؛ بنابراین شرطِ ادای کلام بلیغ را در میانِ دو سوی «متکلّم» و «مخاطب» به حالت تعلیق نگاه می‌دارند و رسانایی و تأثیرگذاریِ کلام را منوط به درکِ درست از مقتضای حال و موقعیّت می‌دانند و بر همین اساس، مباحث مرتبط با اقتضای حال و موقعیّت را در حوزهٔ علم معانی بررسی می‌کنند، امّا به نظر شمیسا، تدوین علم معانی در اسلام، متأثّر از قوانین و اصول خطابه و آیین سخنوری یونانیان است و به احتمال قریب‌به‌یقین، بحث «اقتضای حالِ سخن‌گفتن» که از مباحث مهم علم معانی است، دگرگون‌شدهٔ تعبیر «سخنِ مؤثّر گفتن» خطابهٔ یونانی است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۲۰).

چه اقتضای حال را برآمده از اصول خطابه و سخنوریِ یونان باستان بدانیم (همان: ۲۳-۲۱) و چه برآمده از رویکرد مسلمانان در درک جنبه‌های اعجاز کلام الهی در قرآن

(فضیلت، ۱۳۹۰: ۲۰۰)، باید در نظر داشت که این فرایند مبهم، بیش از آنکه بر دریافت‌های متنی استوار باشد، به استعداد گوینده ازیک‌سو و قدرتِ درک شنونده یا مخاطب ازسوی‌دیگر، تأکید دارد؛ چنان‌که می‌توان گفت مهم‌ترین وجه تمایز بلاغتِ سنّتی از مسائلِ بلاغیِ مدرن در همین امر نهفته است. بلاغتِ سنّتی جانب متکلّم و مخاطب را در نظر دارد و بلاغتِ مدرن بر خودِ متن، متمرکز می‌شود. این تمایز در بُعد تحلیلی سبب می‌شود سخن از امکانِ تطابق یا تنازعِ رویکردهای بلاغت سنّتی با نظریه‌های زبان‌شناسی،[1] معناشناسی[2] و ساختارگرایی[3] مطرح شود.

۱ ـ ۱. پیشینه پژوهش

در دو دهۀ اخیر، با گسترش حوزه‌های پژوهش ادبی و میان‌رشته‌ای ازیک‌سو و گسترش تحقیقات دانشگاهی و بسطِ دامنۀ ارزیابی‌های متون کلاسیک و مدرن بر اساس نظریات ادبیِ نوین، پژوهش‌های مختلفی را می‌توان در قالبِ رساله‌های دانشگاهی، مقالات پژوهشی و کتب تحقیقی سُراغ گرفت که به این قبیل موضوعات، توجّه ویژه دارند. یکی از موضوعات پربسامد، بیان تشابهات میان رویکردهای ادبی سخنوران گذشتۀ ادبی ایران با نظریه‌های ادبی نوین از جمله نظرات بارت، سوسور، باختین، ویتگنشتاین، یاکوبسن، لوکاچ، دریدا، گادامر، چامسکی و... است. در این میان، نظرات یاکوبسن دربارۀ کارکردهای زبانی، به‌علّت تعمیم‌پذیری دیدگاه‌های وی دربارۀ کارکردها و نقش‌های زبانی، بسیار مورد توجّه قرار گرفته است. چنان‌که مقالات پرشماری را می‌توان در این باره، فهرست نمود. حتی برخی از ادبای نامدار معاصر، کوشیده‌اند، تشابهات بنیادینی میان نظرات فرمالیستیِ یاکوبسن با نظرات بلاغیونی همچون عبدالقاهر جرجانی بیابند (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۱: ۹۱)؛ درحالی‌که به‌ضرورت و در ماهیت آنچه در سنّت بلاغی دورۀ اسلامی (در زبان عربی و فارسی) گسترش یافته،

---

[1] - linguistics
[2] - Semantics
[3] - Structuralism

با رویکردهای مدرن زبان‌شناسی معاصر، همسانیِ ساختاری و محتوایی ندارد. اگرچه می‌توان تشابهاتی میان آن دو در نظر گرفت، این تشابهات در همان حدّ شباهت باقی می‌ماند و به حوزهٔ مفاهیم و کلّیات ورود نمی‌کند. هرچند شماری از این نظریات ادبی، آن‌چنان بر مذاق پژوهشگران معاصر ایرانی و عرب خوش نشسته است که می‌کوشند اغلبِ نظریات ادبیِ قرن بیستم را قابل قیاس با آراء بلاغیان کلاسیکِ جهان اسلام بدانند (عمارتی مقدّم، ۱۳۹۵: ۲۳۸ و ۲۳۹).

پیام‌ها و ارتباطات کلامی، تنها بخشی کوچک از ارتباطات میان‌فردی را تشکیل می‌دهند. پیام‌هایی که با استفاده از عناصر کلامی ارسال می‌شوند، اغلب با نظمی از علائم غیرکلامی همراه هستند که پیام کلامی را حمایت، اصلاح و حتی گاهی کاملاً عوض می‌کنند (جمشیدی و آرتا، ۱۴۰۲: ۹۹). با وجود آنکه بررسی آراء بلاغت سنّتی و زبان‌شناسی مدرن (به‌ویژه نظریهٔ کاکردهای زبانیِ یاکوبسن) ازجهتِ تطابق یا تنازع مفاهیم بنیادینِ آن‌ها، جزء ضرورت‌های مطالعات بین رشته‌ای است، امّا تاکنون مقاله‌ای که این بحث را پیش کشیده باشد و چالش‌های پیشِ رو را در تشابه‌یابی‌های این‌چنینی مورد انتقاد قرار داده باشد، تدوین نشده است، در مقابل، کثرت مقالات تدوین‌شده در بیان تشابهات مدل ارتباطیِ یاکوبسن و متون کلاسیک ادبی، تا بحدّی است که تنها معرفی این قبیل مقالات، حجمی بیش از یک مقالهٔ مروری نیاز دارد؛ بر همین اساس، تنها به ذکر چند عنوان مهم در این باره، اشاره می‌شود:[1]

- تحلیل نشانه‌شناسی مفهوم آیه در قرآن با کاربست مدل ارتباطی یاکوبسن (شیما حمیدی و علیرضا قائمی‌نیا و محمّدعلی رضایی اصفهانی، ۱۴۰۲)
- کارکرد نقش‌های زبانی در تبیین مفاهیم تربیتی/اجتماعی سوره حجرات، با تکیه بر الگوی ارتباطی رومن یاکوبسن (مسعود اقبالی، ۱۴۰۱)

[1] به جهت جلوگیری از درازنویسی، کتاب‌شناسی کامل این مقالات در پورتال جامع علوم انسانی ذیل مدخل «یاکوبسن» در دسترس است (لینک کوتاه‌شدهٔ سایت مذکور): https://B2n.ir/f09748

- شیوه‌های ارتباط کلامی پیامبران (ع) در سوره مبارکه غافر بر اساس الگوی ارتباط کلامی یاکوبسن (فاروق نعمتی و بهنام فعلی، ۱۴۰۱)
- بررسی ارتباط زبانی در الأربعین علوی بروجردی بر اساس نظریه یاکوبسن (محمد منتظمی و روح‌الله صیادی‌نژاد و مریم جلایی‌پیکانی، ۱۴۰۱)
- تبیین نقش پرنده در اعلان‌های عاشورایی ایران (دهه ۸۰ و ۹۰ ش)، با رویکرد نظریه یاکوبسن (فاطمه عسکری و ابوتراب احمدپناه، ۱۴۰۰)جمال‌شناسی ضمایرِ تاریخ سیستان با تأکید بر قطب مجازی یاکوبسن (محسن وثاقتی جلال، ۱۴۰۰)
- بررسی قطب استعاری و مجازی زبان درشرح شطحیات روزبهان بر اساس نظریه رومن یاکوبسن (فرزانه چهارلنگ و ایرج مهرکی، ۱۴۰۰)
- بررسی تطبیقی نظریّه و مدل ارتباطی ابویعقوب سجستانی و رومن یاکوبسن (فرامرز جلالت و ابراهیم دانش و محمد فرهمند، ۱۳۹۷)
- تحلیل مقایسه‌ای اشعار صائب تبریزی با مینیاتورهای کمال‌الدین بهزاد بر اساس نظریه قطب‌های استعاری و مجازی یاکوبسن (سمیّه آقابابایی، ۱۳۹۹)
- تحلیل نقش‌های زبانی در اسطوره زال بر اساس نظریه ارتباطی یاکوبسن (زهرا ابویسانی و بتول فخراسلام، ۱۳۹۹)
- بررسی خطاب در قرآن بر مبنای مدل ارتباطی یاکوبسن با تکیه بر سه مخاطب انسان، بنی‌آدم و ناس (نازنین درویشی‌رکنی و ارسلان گلفام و علی حاجی‌خانی، ۱۳۹۹)
- بررسی نقش‌های زبانی داستان اردشیر و هفتواد از شاهنامه فردوسی با رویکرد تمثیلی و بر پایه نظریه ارتباط کلامی یاکوبسن (زهرا ابویسانی و بتول فخراسلام و پروین‌دخت مشهور و مهدی نوروز، ۱۳۹۹)
- سبک‌شناسی اشعار بیدل دهلوی با تکیه بر نظریه زبان‌شناسی قطب‌های استعاری و مجازی یاکوبسن (سمیّه آقابابایی، ۱۳۹۸)

- بررسی جایگاه روایت شنوها و انگیزه راوی در الهی‌نامه عطار نیشابوری با تکیه بر نظریه ارتباطی رومن یاکوبسن (شهین قاسمی، ۱۳۹۸)
- ایوان مدائن در ترازوی ارتباط، بررسی و تحلیل قصیدهٔ ایوان مدائن بر اساس نظریه ارتباطی یاکوبسن (یحیی نورالدینی‌اقدم و مصطفی گرجی، ۱۳۹۶)
- تعامل زبان و معنا در سوانح احمد غزالی بر پایه نظریه ارتباطی یاکوبسن (تورج عقدایی و فاطمه بیدا خویدی، ۱۳۹۴)
- بررسی مشابهت‌های علم معانی به‌عنوان یکی از شاخه‌های بلاغت اسلامی و نظریه ارتباط یاکوبسن با تکیه بر آیات قرآن کریم (فاطمه صالحی و احمدرضا ذاکری، ۱۳۹۲)
- تحلیل رویکرد تعلیمی ابوسعید ابوالخیر بر مبنای نظریه ارتباطات کلامی یاکوبسن (سعید حاتمی و سیدعلی قاسم‌زاده و نجمه امری، ۱۳۹۲)
- زیبایی‌شناسی غزلی از حافظ با تکیه بر نظریهٔ یاکوبسن و شکلوفسکی (سارا رفیعی، ۱۳۹۲)
- بررسی شعر نظامی بر اساس نظریه ارتباطی یاکوبسن (زینب نوروزی، ۱۳۹۱)
- بررسی سه غزل سنایی بر پایه نقد فرمالیستی با تأکید بر آرای گرامون و یاکوبسن (محمود بشیری و طاهره خواجه‌گیری، ۱۳۹۰)
- نقد و تحلیل غزلی از سعدی بر پایه روش یاکوبسن (جلیل‌الله فاروقی هندوالان، ۱۳۸۸)
- بررسی دیدگاه‌های زبانی و ادبی سنایی در چهارچوب نظریه یاکوبسن (علیرضا نبی‌لو چهرقانی، ۱۳۸۷)

۲. بحث و بررسی

۱ ـ ۲. اقتضای حال در بلاغت سنّتی

بررسی آراء متقدّمان علوم بلاغی، نشان می‌دهد یکی از احوال و مقتضیات کلام بلیغ، شمولِ لفظ به تمامیِ معنی و دوری از تکلّف است به‌نحوی که برای دریافت معنیِ آن نیاز به تأمّل و تفسیر نباشد (ابوهلال عسکری، ۱۳۷۱ق: ۴۲) و (جاحظ، ۱۳۷۵ق:

۱۱۶). جاحظ کلام بلیغ را سخنی می‌دانست که معنا و لفظ آن در تناسبِ کامل باشد به‌طوری که شنیدنِ لفظ با گوش بر القای معنی به قلب، پیشی نگیرد. او بهترین سخن را سخنی می‌دانست که اندکِ آن، گوینده و شنونده را از بسیارش بی‌نیاز سازد و معنایش از ظاهرِ لفظ، دست‌یافتنی باشد؛ به نظر او، زمانی که سخنی واجد لفظِ رَسا و معنای شریف و طبعِ صحیح باشد، کراهتِ شنونده را به‌دنبال نخواهد داشت و از هر نوع اختلالی به‌دور است و از تکلّف و زیاده‌گویی بَری‌ست (جاحظ، ۱۴۲۳ق.، ج۱: ۱۷).

آنچه جاحظ دربارهٔ بلاغت و به‌ویژه اقتضای حال بیان نموده، در آراء ابن‌قُتیبه دینوری (متوفّی ۲۷۳ق.)، ابوالعبّاس مُبَرّد (متوفّی ۲۸۶ق.)، عبدالله بن المعتز (متوفّی ۲۹۶ق.)، ابن‌عبدُ رِبّه (متوفّی ۳۲۸ق.)، قُدامه بن جعفر (متوفّی ۳۳۷ق.)، أبوالحسن الرمّانی (متوفّی ۳۸۴ق.)، ابوهلال العسکری (متوفّی ۳۹۵ق.)، ابن‌رشیق القیروانی (متوفّی ۴۵۶ق.)، عبدالقاهر الجرجانی (متوفّی ۴۷۴ق.) و دیگران پی‌گیری شده و می‌توان گفت اصول کلّی مدّنظر او، مورد پذیرش اغلب علمای بلاغت قرار گرفته است.

در اغلب تعاریفی که برای علم معانی در کتب بلاغی متقدّم آمده است، بحث اقتضای حال جایگاه بنیادینی دارد. عبدالقاهر جرجانی (متوفّی ۴۷۴ق.) تطبیق کلام را بر اساس اقتضای حال، «نظم» می‌نامد (الصیادی الرفاعی، ۱۹۸۰م: ۶۰)، امّا در تاریخ بلاغت دورهٔ اسلامی، تعریفی که جنبهٔ عام می‌یابد و از سوی بزرگانی همچون خطیب قزوینی (متوفّی ۷۳۹ق.) و میرشریف جرجانی (متوفّی ۸۱۶ق.) پذیرفته می‌شود، به این صورت است: «علم المعانی هو علم یعرف به أحوال اللفظ العربی الذی یُطابق مُقْتَضی الْحَال» (الجرجانی، ۱۹۸۳م: ۱۵۶). مفهوم این تعریف، آن است که علم معانی از اسالیب و جملاتی سخن می‌گوید که معانیِ بیشتری را نسبت به معنای اصلی به مخاطب عرضه می‌نمایند (عتیق، ۲۰۰۹م: ۱۱۹).

البته تعریف فوق، به‌نوعی ردّ نظر سراج‌الدین سکّاکی (متوفّی ۶۲۶ق.) است که معتقد بود علم معانی، در پی بررسی ترکیب کلام است در جهت افادهٔ معنی و آنچه از مستحسنات سخن، بدان متعلّق است. خطیب قزوینی در نقد این دیدگاه، بیان می‌کند که

تتبّع و بررسی، علم به شمار نمی‌آید و امکان تصدیق ندارد و به همین دلیل نمی‌توان علوم، از جمله علم معانی، را به این صورت تعریف کرد (الصیادی الرفاعی، ۱۹۸۰م: ۶۳).

برخی همچون سعدالدّین تفتازانی (متوفّی ۷۹۲ق.) در تعریف علم معانی، کیفیت کلام با مقتضای حال را دخیل می‌دانند: «هو علمٌ یعرفُ به احوالُ اللفظِ العربی التی یطابق مقتضی الحال» (تفتازانی، ۱۴۲۹ق: ۱). این تعریف، تا به امروز در میان نویسندگان علوم بلاغی تسرّی یافته و آنها نیز اقتضای حال را در اقتضای حال شنونده و خواننده منحصر می‌کنند (تجلیل، ۱۳۶۳: ۵؛ رجایی، ۱۳۵۹: ۲۱ و رضانژاد، ۱۳۶۷: ۴۸).

در تعریف قاضی احمدنَگَری هندی (متوفّی ۱۱۳۰ق.)، مفهوم جامع‌تری از علم معانی دیده می‌شود که تنها منحصر به لفظ و زبان عربی نیست و دیدگاه جامع‌تری متناسب با فلسفهٔ زبان را در نظر دارد: «وَعلم الْمعَانِی علم یعرف بِهِ أَحْوَال الْمعَانِی الَّتِی بهَا یُطَابق اللَّفْظ مُقْتَضی الْحَال» (الأحمدنکری، ۱۴۲۱ق.، ج۳: ۱۹۸).

در نظر علمای بلاغت، «حال» عبارت از امری است که دلالت بر سخن‌گفتن به وجهی مخصوص دارد؛ برخی دیگر نیز حال را مجموعِ ویژگی‌هایی می‌دانند که فهم معنای اصلیِ سخن را بنا به موقعیت، امکان‌پذیر می‌سازد؛ مثلاً اگر مخاطب، منکر امری باشد، حال، اقتضا می‌نماید که کلام حاوی تأکید حُکم باشد. تأکید، مقتضای این حال دانسته می‌شود که در کنار گفتاری که معنای اصلی در آن آمده، ویژگی آن چیزی که با توجه به موقعیت نامگذاری شده است در نظر گرفته شود؛ بنابراین، مقتضای حال را خصوصیات و صفاتی می‌دانند که وجودشان در کلامِ بلیغ، واجب و ضروری است (التهانوی، ۱۹۹۶م.، ج۱: ۶۱۶).

ابوعثمان جاحظ (متوفّی ۲۵۵ق.) اساس بلاغت را با در نظر گرفتن اقتضای حال، شناخت موقعیت، شرایط سخن و مختصر یا مفصّل آوردن کلام بر اساس این موقعیّت‌ها، می‌داند (جاحظ، ۱۳۷۵ق: ۱۱۱). تعریفی که سیوطی (متوفّی ۹۱۱ق.) از مقتضای حال ارائه می‌دهد، همچون سایر علمای بلاغت، خالی از ابهام نیست. او اقتضای حال را

مجموع ویژگی‌ها و اموری می‌داند که مستلزم انعقاد کلام هستند (السیوطی، ۲۰۰۴م: ۹۳). هدف و غایتِ علم معانی، تکلّم به وجهی مخصوص است چنانکه در شرایط مختلف، بیانِ متناسب را ادا نماید؛ مثلاً موقعیتِ جدّی با موقعیّت هزل و شوخی، موقعیت فروتنی با تفاخر، موقعیت سپاسگزاری با موقعیتِ شکوه و شکایت و موقعیت شادباش‌گویی با شرایط تسلیت‌گویی از یکدیگر بازشناخته شود (الکرمانی، ۱۴۲۴ق: ۱/ ۲۲۷).

اهمّیت اقتضای حال در بلاغت تا بدان پایه است که به گفتهٔ سکّاکی، حُسن و قُبح کلام، بر مدار انطباق یا عدم انطباق با اقتضای حال شکل می‌گیرد. درک درست از مقام و موقعیتِ سخن، جزء ویژگی‌های بنیادین در میزان بلاغت سخنوران بوده است؛ چنانکه به گفتهٔ خطیب قزوینی: «اقتضای حال، مختلف است و موقعیت‌های کلام، گوناگون است. موقعیتِ ناشناس با موقعیتِ شناسا متفاوت است؛ همچنانکه موقعیت‌های اطلاق با تقیید، تقدیم با تأخیر، ذکر با حذف، فصل با وصل، ایجاز با اطناب و تناسب متفاوت است؛ و همچنین بیان فرد هوشمند با سخن فرد کودن فرق دارد؛ و بر همین اساس هر نوع سخنی بنا به متکلّم و مخاطبِ آن، جایگاه متمایزی دارد» (ابوموسی، ۱۹۹۶م: ۷۳)؛ بنابراین اقتضای حال، مجموع شرایطی است که تعریف، تنکیر، حذف، اظهار، اخفاء و به‌طور کل، شرایط کلّی فضای ایراد سخن را مشخّص می‌سازد و به گوینده این امکان را می‌دهد که با سنجش دقیق شرایط اعمّ از فضا، زمان، مکان، موقعیت و مخاطب، بهترین سخن را انتخاب نماید. کلام بلیغ که بر اساس اقتضای حال شکل گیرد، از لحاظ لفظی و از جهت مفهومی، ثقیل نیست و متکلّفانه و زشت نیز به نظر نمی‌رسد و برای مخاطب، دلنشین و پذیرفتنی است (همان: ۷۵).

باید در نظر داشت که در مباحث مربوط به اقتضای حال، بلیغ بودنِ سخن، واجد این ویژگی‌هاست: انتقال آسان معنی به سهل‌ترین روش، حُسن نظم اجزای کلام، نبود پیچیدگی در لفظ و گسستگی در معنی، آشکار بودن معنی در لفظ و بی‌نیازی از تأویل و تفسیر، قرارگیری الفاظ در جای مناسب و پرهیز از هرگونه تقدّم یا تأخّر یا حذف

نابجای کلام، زمانِ ادای کلام و چگونگیِ ادای آن. باوجوداین، باید در نظر داشت که در نظر علمای بلاغت، کلام به‌خودیِ‌خود، هدفِ گوینده نیست، بلکه وسیله‌ای است برای انتقال مقصود متکلّم. اگر در این فرآیند، مخاطب، الفاظ را به معانیِ آشکار رهنمون نسازد، مقصودِ متکلّم محقّق نمی‌شود. بر همین مبنا، در مسیر انتقال معنی و دسترسی به قصد گوینده، توجّه به دو موضوعِ (۱) دشواری ذاتیِ معنی و (۲) وابستگی دریافت معنی به اصول و قواعد علمی، در اقتضای حال کلام ضروری است (ابن‌سنان، ۱۳۷۲: ۲۶۱-۲۵۹). این موضوع، بحث دو وجهی بودن وضوح کلام را تعیین می‌کند؛ یعنی وضوح کلام ازسویی جزء ویژگی‌های ذاتی سخن محسوب می‌شود و ازسوی‌دیگر به مسئلهٔ فهمِ مخاطب نظر دارد.

۲ ـ ۲. ویژگی‌های متکلّم و احوال او در بلاغت سنّتی

در کتب متقدّم بلاغی، برای متکلّم و احوال او در شرایط بلاغت سخن، مسائلی از قبیل موارد زیر مطرح شده است:

۱) اهمیت آرامش خاطر متکلّم؛

۲) قدرت انتخاب لفظ متناسب؛

۳) توانایی نفوذ در اصناف و طبقات مختلف مخاطبین (ابوهلال عسکری، ۱۳۷۱ق: ۲۷)؛

٤) توانایی برای انتقال معنی و مقصود به مخاطب (ابن‌رشیق قیروانی، ۱۴۲۴ق: ۲۱۶)؛

٥) به خطا نبردن شنونده در فهم سخن و کمک به مخاطب در دردک صحیح سخن به طُرُق مختلف از جمله وضوحِ مقصود و بستن راه تأویلِ مخاطب. مسئله‌ای که در تأویل متن بلاغت جدید، بلاغت سنّتی را به جهت بی‌توجّهی به درک متفاوت مخاطبان، دارای نقص قلمداد می‌کند؛

٦) سخن گفتن مطابق حال خود (ابن‌سنان، ۱۳۷۲ق: ۲۴۴-۲۴۲) و نگه داشتن سخن در سطحِ خویش به گونه‌ای که در نظر گرفتن سطح فهم مخاطب کلام به ابتذال و پستی کشیده نشود؛

۷) انتخاب الفاظ متناسب به احوال متکلّم؛

۸) جایگاه متکلّم، مجری مقتضیّات کلام و مطابق ساختن آن با احوال مخاطب، جایگاه و مقام سخن.

۳ ـ ۲. تفاوت مبحث اقتضای حال در علم خطابه با اقتضای حال در ادب و علم و معانی

نکته‌ای که دربارهٔ مسئلهٔ رعایت مقتضای حال در آثار بلاغی سنتی قابل طرح و توجه است، این است که بین مخاطبان «خطابه» و مخاطبان «متون ادبی» تقسیم‌بندی خاصی صورت نگرفته و تعاریف، اغلب به گونه‌ای است که گویا هر دو جنبه را در برمی‌گیرد؛ درحالی‌که به‌طبع باید این دو حوزه از هم جدا شوند: «اقتضای حالی که در خطابه مطرح است، با اقتضای حالی که در ادب و علم معانی معروف و آشناست، کمی تفاوت دارد» (مددی، ۱۳۹۸: ۷۲).

(۱) در خطابه، دایرهٔ حال به دورِ اقتضایِ حالِ مخاطب می‌گردد، ولی در سخن ادبی بر محور مقتضای حال متکلّم؛ چراکه در فن سخنرانی (خطابه) مخاطب مشخّص است، ولی در عرصهٔ ادبیات، مخاطبِ شاعر، فرضی، ایده‌آلی و ذهنی است و نیز ممکن است سُرایندگیِ شاعر نه برای انتقال معنی به مخاطب فرضی، بلکه برای بیان عواطف و احساساتِ قلبی خود باشد یا شاعر در کنار سرودن شعر برای مخاطب یا مخاطبین خاص، در پی بیان حالات درونی خود نیز باشد.

(۲) در خطابه، خطیب یا متکلّم به‌دنبال اقناع مخاطب است. حال آنکه در ادبیات و عالَم شعر، به‌ویژه نوع غنایی و عرفانیِ آن، قصد شاعر اقناع مخاطب نیست تا در پی توجّه به این مطلب حال مخاطب هم رعایت شود. ارسطو در کتابِ فن خطابه (ریطوریقا) به این اختلاف، معترف است. در ادبیات (شعر)، عواطف، احساسات و به‌طور کلّی کلمات مخیّل، بیان می‌شوند، حال آنکه در خطابه، حقایق و واقعیات به‌نحو مؤثّر عرضه می‌گردند (ارسطو، ۱۳۷۱: ۱۸).

۳. ومن یاکوبسن و مدل کارکردهای زبان (نظریهٔ ارتباطی)

رومن اُسیپُویچ یاکوبسن[۱] (۱۹۸۲-۱۸۹۶ م.) یکی از زبان‌شناسان بزرگ قرن بیستم محسوب می‌شود. او در روسیه متولد شد. تحصیلاتش را در مؤسسهٔ زبان لازارو مسکو آغاز کرد و سپس در رشتهٔ زبان‌شناسی تاریخی و تطبیقی دانشگاه مسکو تکمیل نمود. او در اوایل سال ۱۹۱۵ به عضویت مکتب فرمالیست روسی[۲] درآمد (Thomas, 2022). یاکوبسون در فاصلهٔ بین جنگ‌های جهانی اوّل و دوم در چکسلواکی تدریس می‌کرد و در همان زمان، همراه با نیکولای تروبتسکوی[۳] (۱۹۳۸-۱۸۹۰ م.) از رهبران حلقهٔ زبان‌شناسی پراگ[۴] به حساب می‌آمدند (Shapiro, 1992: 459). هنگامی که کشور چکسلواکی مورد هجوم ارتش آلمان قرار گرفت، در ابتدا به اسکاندیناوی فرار کرد و درنهایت، در سال ۱۹۴۱م. به آمریکا مهاجرت کرد. او در فاصلهٔ سال‌های ۱۹۴۲ تا ۱۹۴۶م. در مرکزی فرانسوی‌زبان، موسوم به دانشکدهٔ آزاد برای مطالعات پیشرفته[۵]، در نیویورک تدریس می‌کرد. در آنجا بود که با قوم‌شناس و انسان‌شناس بزرگ فرانسوی کلود لِوی استروس[۶] (۲۰۰۹-۱۹۰۸ م.) برای سال‌ها همکاری کرد (Bolton, 2010).

در سال ۱۹۴۳م. پس از تأسیس انجمن بین‌المللی زبان‌شناسی در نیویورک[۷]، به‌عنوان یکی از اعضای حلقهٔ زبان‌شناسی نیویورک[۸] پذیرفته شد و تا سال ۱۹۴۹م. به‌عنوان معاون آن مرکز فعالیت کرد. از همان زمان حضور در آمریکا، یاکوبسن در دانشگاه‌های متعدّدی همچون هاروارد،[۹] موسسه فناوری ماساچوست[۱۰] و... تدریس کرد. یاکوبسن ازطریق تدریس در دانشگاه‌های آمریکا به پر کردن شکاف بین زبان‌شناسیِ اروپایی و

---

[1].Roman Osipovich Jakobson
[2] The Russian Formalist school
[3] Nikolai Sergeyevich Trubetzkoy
[4] Prague linguistic circle / The Prague school
[5] École Libre des Hautes Études
[6] Claude Lévi-Strauss
[7] The International Linguistic Association
[8] The Linguistic Circle of New York
[9] Harvard University
[10] Massachusetts Institute of Technology (MIT)

آمریکایی کمک کرد. او تأثیر عمیقی بر زبان‌شناسی عمومی، به ویژه در آثار نوآم چامسکی[۱] و موریس هَله[۲] (۲۰۱۸-۱۹۲۳ م.) مطالعات اسلاوی،[۳] نشانه‌شناسی،[۴] مردم‌شناسی،[۵] روانکاوی،[۶] قوم‌شناسی،[۷] اسطوره‌شناسی[۸] و مطالعات ادبی[۹] گذاشته است. هرچند تمام نظرات یاکوبسون همیشه مورد تأیید قرار نمی‌گیرد. یکی دیگر از دستاوردهای مهم یاکوبسون، نقش او در انتقال ساختارگرایی از اروپا به آمریکا بود؛ به‌ویژه در زمان اقامتش در نیویورک، سخنرانی‌هایش در مورد فردینان دو سوسور[۱۰] (۱۹۱۳-۱۸۵۷ م.) تأثیر دامنه‌داری بر نظرات انسان‌شناسی استروس برجای گذاشت. ازطریق یاکوبسن بود که ایده‌های ساختارگرایانه به استروس و از آن طریق به جامعه‌شناسی، فلسفه، نقد ادبی و مطالعات علوم انسانی قرن بیستم نیز منتقل شد (Thomas, 2022).

مدل معروف او از کارکردهای زبان،[۱۱] بخشی از میراث فکری نشانه‌شناسی محسوب می‌شود. وی را یکی از پیشگامان زبان‌شناسی ساختاری می‌شناسند که نظریهٔ مدل‌های کارکرد زبانی[۱۲] را ابداع کرده است (Shapiro, 1992: 461). تا پیش‌از یاکوبسن، مطالعات زبان‌شناسی عمدتاً بر پایهٔ نظرات نودستوری‌ها[۱۳] شکل گرفته بود. آن‌ها معتقد بودند تغییرات زبانی، فرایندی منظم است و در این فرآیند، قواعد آوایی، استثناپذیر نیستند و می‌توان تمام تغییرات زبان را بر اساس قواعد دستوری، تبیین کرد. آنها اصرار

---

[1] Avram Noam Chomsky
[2] Morris Halle Pinkowitz
[3] Slavic studies
[4] semiotics
[5] anthropology
[6] psychoanalysis
[7] ethnology
[8] mythology
[9] literary studies
[10] Ferdinand de Saussure
[11] model of the functions of language
[12] Jakobson's functions of language
[13] neo-grammarian

داشتند که تنها مطالعهٔ علمی زبان، مطالعهٔ تاریخ و توسعهٔ کلمات در طول زمان است. رویکردهایی که به تعبیر سوسور، هم‌زمانی و درزمانی[1] هستند (Doubravová, 1999).

در سال ۱۹۲۸م. اعضای حلقهٔ زبان‌شناسی پراگ متشکّل از یاکوبسون، ویلِم ماتسیوس،[2] تروبتسکوی و کارتسوفسکی[3] خروج رادیکالی را از زبان‌شناسی ساختاری کلاسیک سوسور اعلام کردند. آنها پیشنهاد دادند که روش‌های آنها برای مطالعه عملکرد صداهای گفتاری را می‌توان هم به‌صورت همزمان، برای زبانی که وجود دارد، و هم به‌صورت درزمان، برای زبانی که تغییر می‌کند، به کار برد. مکتب پراگ بر عملکرد عناصر در زبان، تضاد آن‌ها با یکدیگر و ساختاری که این عناصر تشکیل داده است، تأکید می‌کند (Harper, 2014).

در ادامهٔ بررسی‌های یاکوبسن در معناشناسی، او کوشید فرایند ایجاد معنا را در طی ارتباط مؤثّر کلامی مورد تحلیل قرار دهد. وی برای توسعهٔ نظراتش، تحت تأثیر مدل اُرگانون (ارغنون)[4] کارل بولر[5] (۱۹۶۳-۱۸۷۹ م.) زبان‌شناس و روانشناس آلمانی قرار گرفت. مدل ارتباطی بولر که نخستین بار در سال ۱۹۳۴م. ارائه شد، دارای سه جهت اصلی (بافت/ متکلّم/ مخاطب) است؛ بر اساس آنکه پیام، معطوف به کدام یک از این سه جهت اصلی باشد، نقش‌های زبانی و ارتباطیِ مختلفی شکل می‌گیرد. ارتباطات سه‌گانهٔ مذکور را بولر به این صورت، ذکرکرده است:

– کارکرد عاطفی یا بیانی:[6] کارکرد بیانی، یعنی بیان احساسات «گوینده». این کارکرد به آن معناست که گوینده پیامی را نشان می‌دهد و هدف از عملکرد بیانی، انتقال احساسات یا بیان گوینده است. هدف از بیان مستقیم نگرش گوینده نسبت به آنچه در

[1] Diachrony and synchrony
[2] Vilém Mathesius
[3] Sergey Iosifovich Kartsevsky
[4] Organon model
[5] Karl Ludwig Bühler
[6] - Die Ausdrucksfunktion

مورد آن صحبت می‌کند. این کارکرد در متون ادبی، نامه‌های شخصی، شعر و... شکل می‌گیرد.

– کارکرد بازنمایی یا نمایشی:[1] بولر در مدل خود اشیاء و حقایقی را که نشانه زبانی در ارتباط به آنها ارجاع می‌دهد در نظر می گیرد. در چنین مواقعی که پیام معطوف به بافت است، زبان بر اطلاعات خالصی تمرکز دارد که گوینده می‌خواهد منتقل سازد؛ همچون گزارش‌های خبری، متن‌های علمی و...

– کارکرد ترغیبی یا فراخوانی:[2] در این حالت، نشانهٔ زبانی متوجه گیرنده است و به‌عنوان یک محرّک برای او عمل می‌کند؛ بنابراین یک عملکرد تجدیدپذیر را در نظر دارد؛ زیرا هدف ایجاد واکنشی در گیرنده است تا از او بخواهد موضعی بگیرد یا کاری را انجام دهد. در خطابه‌های سیاسی یا امور تبلیغاتی، این کارکرد ارتباطی، برجسته‌سازی شده است.

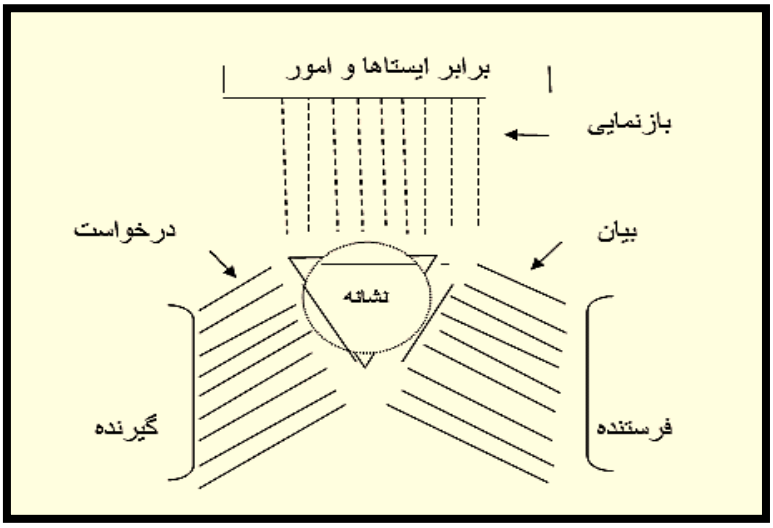

نمودار ۱ ـ مدل ارغنون زبان بر اساس دیدگاه کارل بولر

(راجی، ۲۰۲۳)

[1] - Die Darstellungsfunktion
[2] - Die Appellfunktion

یاکوبسن، مدل ارغنون را برای توصیف کارکردهای زبان و فرآیندهای ارتباطی، کامل نمی‌دانست. او در این فرایند، به‌جای سه مؤلّفه، شش مؤلّفه را شناسایی کرد و بر اساس آن‌ها شش نقش زبانی قائل شده است:

«یاکوبسن شش جزء تشکیل‌دهندهٔ فرایند ارتباط، یعنی گوینده، مخاطب، مجرای ارتباطی، رمز، پیام و موضوع را که حاصل معنی است، تعیین‌کنندهٔ نقش‌های ششگانه زبان می‌داند» (صفوی، ۱۳۸۳، ج۱: ۳۱).

در نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن، به آنچه باید در فرآیند ارتباطات زبانی وجود داشته باشد، فراتر از رابطه سادهٔ ارسال و دریافت اطلاعات توجّه می‌شود. یاکوبسن نظریهٔ خود را بر پایهٔ «ارتباط» از کلمه لاتین communicare بنا نهاد که به معنی «به اشتراک گذاشتن» یا «در ارتباط با ...» است. این عمل، منطقی است؛ زیرا اشتراک‌گذاری و روابط به‌نوعی اساس ارتباطات را تشکیل می‌دهند. او تأکید دارد برای مشارکت در فرآیند ارتباط، حداقل به یک نفر برای به اشتراک‌گذاری اطلاعات و حداقل یک نفر برای دریافت آن اطلاعات نیاز است. وی معتقد است که شش کارکرد زبان وجود دارد که برای برقراری ارتباط لازم است؛ علاوه‌بر این، شش عنصر یا عامل در فرآیند ارتباط وجود دارند که هر تابع، بر یک عامل از فرآیند ارتباط متمرکز است و با آن تعامل دارد. هریک از عوامل ششگانهٔ فوق، نقطهٔ کانونی یک رابطه یا تابع است که بین پیام و عامل، عمل می‌کند. در نظریهٔ یاکوبسن، شش عامل برای برقراری ارتباط وجود دارد:

- گوینده/ متکلّم: شخصی است که پیامی را به مخاطب خاصی ارائه می‌کند.
- مخاطب: کسی است که پیام را دریافت می‌کند. باید حداقل از یک نفر تشکیل شود، اما می‌تواند شامل افراد زیادی باشد.
- زمینه: موضوع یا دلیل پیامی را تشکیل می‌دهد که ارسال می‌شود.
- تماس: کانال ارتباطی که میان گوینده و مخاطب وجود دارد. این ارتباط، خطوط ارتباطی را باز نگه می‌دارد.

– کد مشترک: کد شامل قوانینی است که برای تشکیل پیام و مطابقت با نوع زبان مورد استفاده، ترکیب می‌شوند.

– پیام: پیام چیزی است که توسط مخاطب ارسال می‌شود و با یک تجربه، ایده، توضیح و غیره مطابقت دارد (Jakobson, 1960: 353).

نظریهٔ یاکوبسن به آنچه باید در فرآیند ارتباطات زبانی وجود داشته باشد، فراتر از رابطهٔ سادهٔ ارسال و دریافتِ اطلاعات می‌پردازد. به اعتقادِ او، کارکردهای شش‌گانهٔ ارتباطی، با هم کار می‌کنند تا فرآیند ارتباط را فعّال سازند. در نظر یاکوبسن، زبان چیزی فراتر از دانستن بسیاری از کلمات مختلف و معنای آن کلمات است. به زعمِ او، اگر ندانیم چگونه این کلمات را کنار هم بگذاریم، معنی زیادی نخواهند داشت. ما یاد می‌گیریم چگونه جملات و عبارات را با گوش دادن به دیگران و با مطالعه دستور زبان (گرامر) بسازیم. این دستور زبان است که به ما کمک می‌کند تا سیستم، ساختار و معنای جملات نوشتاری یا گفتاری را درک کنیم. نظریه ارتباطی یاکوبسن، بیانگر این نکتهٔ مهم است که اگر گرامر معنیِ پیام را به ما بگوید، توابع زبانی، هدفِ فرستنده/گوینده‌ای را که از زبان استفاده می‌کند، به ما ارائه می‌دهند (Hébert, 2019).

در نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن، توابع زبانی، شامل شش کارکرد زبانی هستند:

– ارجاعی:[1] یکی از کارکردهای اصلی زبان، اشتراک‌گذاری اطلاعات با مخاطبان است. این کارکرد، همان تابعی است که برای انتقال اطلاعات به روشی عینی استفاده می‌کنیم؛ به‌عنوان مثال در این جمله: «فروش شرکت، در سه ماههٔ اخیر ۱۵ درصد افزایش یافته است».

– عاطفی:[2] این عملکرد که «نشانگر/بیانگر»[3] نیز نامیده می‌شود، به مخاطب کمک می‌کند تا احساسات، عواطف، خواسته‌ها و حالات موضوع را تفسیر کند. تابعِ عاطفی، اطلاعات

[1] - Referential
[2] Emotive
[3] expressive

مستقیمی در مورد صدای فرستنده به مخاطب منتقل می‌کند؛ مانند این جمله: «دربارهٔ خرید منزل جدیدم، هیجان‌زده هستم».

– ترغیب‌کننده:[1] این تابع بر روی گیرندهٔ پیام تمرکز می‌کند. زبان مورد استفاده با این تابع برای جلب توجه یا واکنش مخاطب است؛ به‌عنوان مثال: «آیا می‌توانید به دوستتان کمک کنید تا شغل مناسبی پیدا کند؟»

– گفتگو گُشا:[2] این تابع، برای ایجاد یک ارتباط اجتماعی بدون برقراری ارتباط واقعی و بدون هیچ اطلاعات معنی‌داری استفاده می‌شود. این کارکرد زبانی، برای شروع یا توقف مکالمه یا بررسی ارتباط بین فرستنده و گیرنده استفاده می‌شود؛ به‌عنوان مثال: «چطوری؟»، «من خوبم.»، «بعداً می‌بینمت».

– شاعرانه:[3] این تابع به‌عنوان کارکرد زیبایی‌شناختیِ زبان نیز شناخته می‌شود. این تابع بر پیام و همچنین نحوهٔ ارسال پیام تمرکز دارد. این بدان معنی است که پیام ممکن است با اَشکال مختلفِ بلاغی یا زبان مصنوع آراسته شود. کارکرد شعری را در نقل قول‌ها و گفته‌های محاوره‌ای نیز می‌توان یافت؛ به‌عنوان مثال، این عبارتِ مصنوع و شاعرانه از کتاب نفثهٔ المصدور: «اگر کاردِ شدّت به استخوان رسیده است و کارِ محنت به جان انجامیده، مُصابرت نمای. چه، دلسوزی نداری که موافقت نماید. جانِ به جان آمده را که اَعْباءِ محنت گرانبار کرده است، کدام رفیق، سبکبار خواهد کرد؟ قصّهٔ غصّه‌آمیز که می‌نویسی، گوشهٔ جگر کدام شفیق خواهد پیچید؟» (زیدری، ۱۳۸۱: ۵)

– فرازبانی:[4] تابع فرازبانی، به صحبت در مورد خود زبان اشاره دارد. ویژگی‌های زبان، تعاریف کلمات، روشن‌کردن ابهام و توصیف بازی عمدی کلمات، کارکردهای فرازبانی هستند. اگر از کلمات خارجی برای دادن معنی یا تأکید خاص استفاده شود، عملکرد فرازبانی نیز در ترجمه مرتبط است؛ به‌عنوان مثال: «زمانی که تیم مقابل با ۵۰

[1] Conative
[2] Phatic
[3] Poetic
[4] - Metalingual

امتیاز شکست خورد، نمی‌توانستم بارقه‌ای از Schadenfreude [۱] را احساس نکنم» (Hébert, 2019).

۴. امکان‌سنجیِ تطابق یا تنازعِ مبحث اقتضای حال در بلاغت سنّتی و نظریه ارتباطی یاکوبسن

در بلاغت سنّتی، اقتضای حال یکی از مباحث محوری بلاغت محسوب می‌شود. با این همه، نمی‌توان در نزد قدما و حتّی معاصران، مبانی نظری اقتضای حال را به‌طور کامل و مشخّص مشاهده کرد. در اغلب تعریفاتِ بلاغت سنّتی، همواره بر این نکته تأکید شده است که هماهنگیِ کلام با حال، مقام و رعایت مقتضیّاتِ احوال مخاطبان، به‌ویژه در حوزهٔ علم معانی، نشانهٔ کلام بلیغ است.

اگر به‌دقّت در تعریفات بلاغتِ سنّتی از اقتضای حال توجّه شود، مشخّص می‌گردد که قدما بحثِ اقتضای حال را همواره بر جنبه‌های بُرون‌ساختیِ متن، حمل می‌کرده‌اند. نظرات و دیدگاه‌های ایشان اغلب شامل شناخت بهترین زمان برای سخن گفتن، پرهیز از پیچیدگی در لفظ و گسستگیِ معنا، در نظر گرفتن میزان استعداد، منزلت و مقام افراد در فهم مطالب بوده است (همّتیان و آقاحسینی، ۱۳۹۳: ۵۴ و ۵۵).

اگر سیر دقیق بحث اقتضای حال مورد سنجش قرار گیرد، چهار دورهٔ زمانی را مرتبط با مبحث اقتضای حال، در تاریخ بلاغت اسلامی می‌توان در نظر گرفت:

(۱)دورهٔ جاحظ و پیروان وی که از قرن سوم تا پنجم هجری را شامل می‌شود. در این دوره نظرات افرادی همچون جاحظ، ابوهلال عسکری، ابن‌رشیق قیروانی، ابن‌سنان خفاجی را می‌توان شاهد بود. آراء آن‌ها بیشتر بر سادگی، بی‌پیرایگی کلام و دوری از تکلّف و تصنّع تأکید دارد؛ به نظر این دسته از بلاغیان، اعتدال و وضوح در معنی بر اثر حُسن نظم در کلام حاصل می‌شود به صورتی که الفاظ در محلّ مناسب خود قرار گیرند و از هرگونه تقدیم یا تأخیر، حذف و اضافه‌ای که کلام را نارسا سازد، مبرّا باشند

---

[۱] شادن‌فرویده (Schadenfreude) واژه و اصطلاحی آلمانی است به معنی لذّت بردن از دیدن رنج، بدبختی و مشکلات دیگران.

(حاحظ، ۱۳۷۵ق: ۱۱۶؛ عسکری، ۱۳۷۱ق: ۲۷ و ۴۷ و ۱۱۷؛ ابن‌رشیق، ۱۴۲۴ق: ۲۱۶ و خفاجی، ۱۳۷۲ق: ۱۲۳-۱۲۲ و ۲۴۴-۲۴۲).

(۲)دورهٔ عبدالقاهر جرجانی و شاگردانش از جمله ابوالحسن علی بن محمد فصیحی، فضل بن اسماعیل تمیمی، محمد بن احمد ابیوردی، احمد بن ابراهیم شَجَری که قرن پنجم تا هفتم هجری را شامل می‌شود. در دوره مورد بحث، اقتضای حال با تأکید بر رعایت قواعد علم نحو برجسته می‌شود. عمدهٔ تأکید بر متن و گوینده است و مقتضیات مخاطب و تأثیر احوال چندان برجسته‌سازی نمی‌شود (جرجانی، ۱۴۲۲ق: ۲۳ و ۶۱ و ۲۴۲).

(۳)دورهٔ سکّاکی، خطیب قزوینی و تفتازانی که از قرن هفتم به بعد را شامل می‌شود. در این دوره، مبحث اقتضای حال و مقتضای ظاهر با یکدیگر پیوستگی دارند. بر آرایش و زینت کلام و شناخت ترکیبات کلام تأکید می‌شود. اقتضای حال با مفاهیم ایجاز، اطناب، حضر و قصر و... متناسب قلمداد می‌شود و مقاماتِ تشکّر، مدح، ذم، جدل، هزل و... هریک ویژگی های بلاغی خاصی دارند (سکّاکی، ۱۳۵۶ق: ۷۷ و ۱۳۳ و ۱۴۲ و ۱۵۱-۱۵۰؛ خطیب قزوینی، ۱۴۱۱ق: ۱۳-۱۱ و ۱۵ و ۸۱-۷۰و تفتازانی، ۱۴۲۵ق: ۱۳۰-۱۲۶).

(۴)دورهٔ شارحان و بلاغیان متأخّر که از قرن نهم بدین سو را شامل می‌شود. این دوره اغلب مطالب اقتضای حال، بر شروح نظرات سکّاکی، تفتازانی و پیروان آنها متّکی است و عمدهٔ مباحث اقتضای حال بر پیوستگی لفظ و معنا در رَسایی کلام به مخاطب تأکید دارد. در قرن بیستم و پس از نفوذ مباحث نوین زبان‌شناسی، در مباحث بلاغی نیز مطالبی از جهت شناخت ویژگی‌های متن، احساسات مؤلّف و مخاطب در برانگیختگی، آگاهی‌بخشی و نفوذ معنایِ متن وارد شده است. در این دوره، دو جریان پایبند به سنّت‌های بلاغی و نیز جریان متمایل به مباحثِ بلاغت و زبان‌شناسیِ غربی دیده می‌شود که تا حدودی می‌توان برخی دیدگاه‌های تلفیقی را در این میان شاهد بود (شمیسا،

۱۳۷۳: ۵۷-۵۰) هرچند که این مباحث بسیار مختصر و بدون تمرکز با ساختارهای دقیق و متناظر زبان و بیان در دوران کنونی است.

هنگامی که مبحث اقتضای حال با نظریات زبان‌شناسی و بلاغیِ جدید سنجیده می‌شود، دو پیش فرض اساسی به چشم می‌خورد:

- در پیش‌فرض اوّل، به نظر می‌رسد که بلاغت سنّتی دچار کاستی‌ها، پراکندگیِ مطالب، افتراق‌های نظری و عدم توجّه همسان به گوینده یا مخاطب است. به‌نحوی که برخی تأکید بیشتر بر مقتضیات متکلّم و متن دارند و برخی دیگر مخاطب و تأثیر احوال را بیشتر در نظر می‌گیرند.
- در پیش‌فرضِ دوم، انطباق کامل و تشابه کلّی میان رهیافت‌های بلاغت سنّتی با نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن دیده نمی‌شود.

پیش‌فرض نخست، چندان صحیح به نظر نمی‌رسد. اگر بخواهیم بلاغت سنّتی را تنها به آرای برخی از بلاغیان منحصر سازیم، این پیش‌فرض تا حدودی درست است، امّا بلاغت سنّتی، فراتر از آرای یک یا دو جریان اصلی است و چنان‌که پیش‌تر ذکر شد، از روزگار جاحظ تا کنون، حداقل از چهار دورهٔ مشخّص و متمایز تشکیل می‌شود. جمع بندی این ادوار مختلف، به آنجا ختم می‌شود که سیر کلّی بلاغت سنّتی، واجد شاخه‌ها و فروعات مختلفی است که می‌توانند با بلاغت مدرن هم‌پوشانی داشته باشند؛ چنان‌که آراء مطرح‌شده در مبحث اقتضای حال از جهتِ حالات مخاطب، گوینده، کلام و تأثیر احوال می‌تواند جهاتی از نظریات بلاغی مدرن را نیز به ذهن متبادر سازد.

نمودار ۲ ـ سیر ادوار مباحث مرتبط با اقتضای حال در تاریخ بلاغت دورهٔ اسلامی

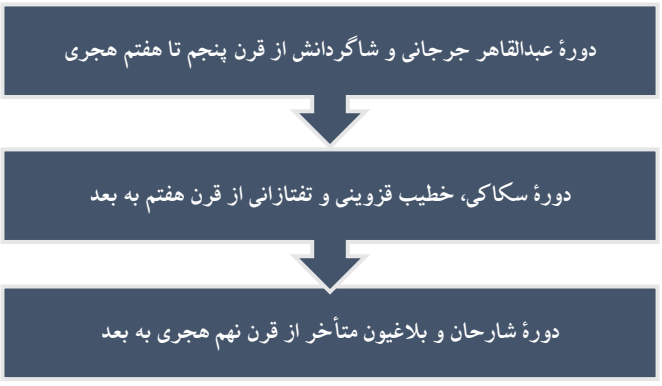

در پیش‌فرض دوم امّا اگر قید «تشابه کلّی» را در نظر بگیریم، تا حدودی درست است. نمی‌توان تمام جنبه‌های بلاغت سنّتی را با نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن همسان فرض کرد، امّا شباهت‌هایی در این میان دیده می‌شود که شایان توجّه است و می‌تواند از سوی دانشمندان بلاغت، پرورانده شده و با همراهی مباحثِ زبان‌شناسی و بلاغتِ نوین، رهیافت‌های تازه‌ای را پیش چشم سخنورانِ دوران معاصر قرار دهد. نخست باید در نظر گرفت که رَساییِ کلام (بلاغت) در نظر بلاغیون سنّتی با آنچه یاکوبسن «ارتباطِ کلامی» می‌نامد، تا حدود زیادی اشتراک دارند، امّا کاملاً مشابه و قابل انطباق نیستند. در بلاغت سنّتی، سخنِ بلیغ، واجد نوعی ادبیّت است که می‌تواند کلام را از مرتبهٔ سخنان

وزمره و عادی متنایز سازد، امّا نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن را باید بر صِرف کلام و ارتباط حمل کرد. این سخن بدان معناست که در بلاغتِ سنّتی، همواره نوعی شاعرانگی یا هنری سخن گفتن مدّنظر است که در نظریهٔ یاکوبسن، الزاماً این وجه، غلبه ندارد. در نظر یاکوبسن، آنچه یک ارتباط کلامی را موفق می‌سازد، ناظر بر این است که کلام شش عامل ارتباطی را به‌خوبی در یک بافتار، ترکیب کند تا ارتباط موفق را شکل دهد. دو عامل «گوینده» و «مخاطب» در نظریهٔ او با «متکلّم» و «مخاطب» در مباحثِ اقتضای حال، مشابهت‌های فراوان دارد، امّا چهار عامل مدّنظر وی: «زمینه، تماس، کد مشترک و پیام» باید به‌نحوی مورد تفسیر قرار گیرند که با مباحثِ «مقتضیّات کلام» و «مقتضیات بافت موقعیّتی» در بلاغت سنّتی بتوانند همپوشانی پیدا کنند. از این جهت، نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن در دو ساحتِ مختلف، می‌تواند با مبحث اقتضای حال، همراهی داشته باشد: (۱) ساختارشناسیِ بلاغتِ کلام و (۲) حوزهٔ محتوا و توابع کلام.

باید در نظر داشت که در حوزهٔ بلاغت تطبیقی، نمی‌توان «زمینه» را با «مقتضیات کلام» کاملاً معادل فرض کرد؛ چراکه در نظریهٔ یاکوبسن، زمینه ناظر به ارجاع بیرونی کلام است و با بافتِ ساختاریِ متن، همپوشانی کامل ندارد. درواقع، مجموع زمینه و پیام را می‌توان در بحث مقتضیات کلام، وارد دانست.

در جدول زیر، مشاهبت‌های نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن با مبحث اقتضای حال، از جهت ساختارشناسیِ کلام نشان داده شده است؛ نکتهٔ شایان توجّه آن است که عامل «کد مشترک/ رمز» در بحث مقتضیات کلام و مقتضیات بافت موقعیتی، حالت شناور دارد. به این معنا که می‌تواند با قواعد بلاغی و سطوح مشترک فرهنگی مخاطب و متکلّم، همپوشانی ایجاد کند:

عوامل مؤثّر در اقتضای حال در بلاغت سنّتی		عوامل مؤثّر زبانی در نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن
متکلّم		گوینده
مخاطب		شنونده
مقتضیات کلام	زمینه	کد مشترک/ رمز
	پیام	
مقتضیات بافتِ موقعیّتی	تماس	

در حوزهٔ محتوا و توابعِ کلام در بلاغت سنّتی، توابع کلامی بسیار گسترده هستند و تاکنون به‌طور دقیق طبقه‌بندی نشده‌اند؛ درحالی‌که در نظریهٔ ارتباطی، یاکوبسن کوشیده است شش کارکرد زبانی متمایز را در ارتباط کلامی مشخّص سازد. ازآنجاکه مبحث اقتضای حال در بلاغت سنّتی، ناظر بر کلامِ بلیغ و نوعی ادبیّتِ کلام است، کارکردهای ارجاعی و گفتگوگُشا بیشتر در حوزهٔ علم معانی و ذیل فروعاتِ جملات خبری و انشایی قابل طرح هستند و کارکرد فرازبانی نیز می‌تواند در حوزهٔ علم بدیع مورد بررسی قرار گیرد. غیر از این، سه کارکرد «عاطفی، ترغیب‌کننده و شاعرانه» مشابهاتی با اقتضای حال در بلاغت سنّتی دارند. در بحث اقتضای حال، کلام شاعرانه واجد ویژگی‌هایی‌ست که بخشی از آن در علم معانی، بخشی در علم بدیع و بخشی در علم بیان مورد بحث قرار می‌گیرد؛ چنان‌که بسیاری از فلاسفه، اهل منطق و علمای بلاغت کوشیده‌اند تعریفی از کلام شاعرانه ارائه دهند. با وجود تفاوت تعاریف، امّا در کلام شاعرانه، وجود عناصری همچون تخیّل، موزونیت و عاطفه جزء شروط اصلی آن است (زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۸-۱۷).

البته باید یک نکتهٔ مهم را در نظر گرفت که در نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن، فقط به تعریف کارکردهای مذکور بسنده می‌شود و ساختارشناسیِ این کارکردها به حوزه‌های دیگر از جمله زبان‌شناسی و معناشناسی مربوط می‌شود. مباحثی که یاکوبسن دربارهٔ «زمینه» مطرح کرد شاید مهم‌ترین افزوده‌های او به نشانه‌شناسی بود. افزودن زمینه به کارکردهای زبان، تفاوت بین معناشناسی را در مقابل کاربردشناسی (یعنی معنایی که ممکن است مورد نظر فرستنده باشد، یا باید توسط گیرنده/مفسّر استنباط شود) به مخاطب انتقال می‌دهد؛ امّا به‌طور کلّ، آنچه در این زمینه دریافت می‌شود، آن است که متن نیز باید از ساختارهای معناشناسانهٔ مدرن، برخوردار باشد تا وابستگی به زمینه، «معنا» را متناسب با هدف یک ارتباط تغییر دهد (Doyle, 2015). به همین خاطر است که به‌زعم بسیاری از زبان‌شناسان معاصر، اغلب نظریه‌های زبان‌شناسی که از طرف کسانی چون بهلر، یاکوبسن، بولر و هیلدی دربارهٔ زبان و دسته‌بندی نقش‌های آن مطرح شده، هیچ‌یک برداشت نهایی نیست و هریک کامل‌کنندهٔ دیگری هستند (صفوی، ۱۳۸۳: ۳۱ و نورالدینی اقدم و گرجی، ۱۳۹۶: ۱۱۲).

باید در نظر داشت آنچه یاکوبسن دربارهٔ کارکردهای شش‌گانهٔ زبان مطرح می‌سازد، به‌طور کامل بر گذشتهٔ بلاغتِ سنّتی عربی و فارسی تعمیم‌پذیری ندارد و کوشش‌هایی از این قبیل که سروده‌های قدمایی همچون حافظ، نظامی، مولانا، فردوسی، سعدی با نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن سنجیده شود، بیش از هرچیز به‌دنبال مشابهت‌یابی است تا بیان تشابهاتِ مبنایی و محتوایی.

آنچه در مقالهٔ حاضر مطرح شد، ناظر به جنبهٔ نظریِ امکان تطابق و تشابه بلاغت سنّتی با نظریات جدید همچون نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن است. نگارنده پیش از این، در مقاله‌ای با عنوان «ایوان مدائن در ترازوی ارتباط، بررسی و تحلیل قصیده «ایوان مدائن» براساس نظریه ارتباطی یاکوبسن» (۱۳۹۶) نام آشناترین قصیدهٔ خاقانی، قصیده ایوان مداین را بر اساس نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. در آن مقاله نشان داده است که وجه غالب در هر متن، به تناسب ساختار زبانی و معنایی آن

متفاوت است. چنان‌که وجه غالب در قصیدهٔ مذکور، با توجه به مختصات شعری و هنری خاقانی، کارکردی ارجاعی است (نورالدینی و گرجی، ۱۳۹۶: ۱۰۹).

در ادامه، جدولی تطبیقی از مؤلّفه‌های نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن در کنار مفاهیم بنیادین بلاغت سنّتی، با تمرکز بر اقتضای حال، ارائه می‌شود:

توضیح تطبیقی / نقد	معادل در بلاغت سنّتی	کارکرد زبانی مرتبط	تعریف یاکوبسن	عنصر در مدل یاکوبسن
در بلاغت سنّتی، توجّه به شخصیت، موقعیت و نیّتِ متکلّم از لوازم بلاغت است.	متکلّم، حالات و مقاصد وی	عاطفی (Emotive)	فرستندهٔ پیام، منشأ سخن	گوینده (Sender)
مخاطب‌محوری در اقتضای حال، برجسته است؛ ساختار جمله تابع آن است.	مخاطب، سطح فهم و موقعیّت او	ترغیبی (Conative)	مخاطب پیام	گیرنده (Receiver)
بلاغت سنّتی، نظم و ساخت کلام را اساس بلاغت می‌داند.	کلام بلیغ، ترکیب متن، نحوهٔ نظم کلام	شاعرانه (Poetic)	محتوای ارسال‌شده	پیام (Message)
در بلاغت سنّتی «مقام» فراتر از صِرف ارجاع بیرونی است.	مقام کلام، شأن نزول، بافت بیرونی	ارجاعی (Referential)	مرجع بیرونی پیام	زمینه (Context)

عنصر کمتر تصریح‌شده امّا قابل استنتاج از فضای مجلس، نوع خطاب و...	بافت موقعیتی، شرایط مکانی و زمانی کلام	گفتگوگشا (Phatic)	کانال ارتباطی، امکان تبادل	تماس (Contact)
در شروح بلاغی و توضیح واژگان، مشهود است.	نظام زبانی/فهنگی مشترک، اصول نحو و بلاغت	فرازبانی (Metalingual)	زبان یا نظام مشترک رمزگذاری	کد (Code)

۵. نتیجه‌گیری

قائل شدن به دو قطب حقیقی و مجازی برای جهان و زبان، تفکیک نقش لفظ و معنی، جستجوی معانی قطعی، ترجیح وضوح بر ابهام، محدودیت تخیل در قلمرو ادراک حسّی، بنیاد ایدئولوژیک، غفلت از بافت و جزئی‌نگری در سطح کلمه و جمله، و نوشتارمحوری از اصول تئوریک بلاغت سنتی است (فتوحی، ۱۳۸۶: ۹). ازآنجاکه تفکیک مشخّصی در کارکردهای متن‌شناختیِ بلاغت سنّتی وجود ندارد و هدف اصلیِ علمای بلاغت، در گذشته معطوف بر این بوده که سخنِ ادبیِ بلیغ را بر اساس نظریات مبتنی بر اعجازِ سخن و شاعرانگی و موزونیتِ کلام مورد بررسی قرار دهند، طبعاً در نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن آن وجهی باید مدّنظر قرار گیرد که شاعرانگی را به‌عنوان یکی از کارکردهای زبان، برجسته ساخته است. در این رویکرد، یاکوبسن جنبه‌های زبان‌شناسی را اصل قرار می‌دهد و نکتهٔ اصلی را در شاعرانگیِ زبان، شناخت مناسبات نشانه و مصداقی‌داند؛ یعنی درک رویکرد شاعر نسبت به زبان و نَه نسبت به واقعیّت. این تلقّی البته با تلقّی علمای بلاغت از شعر، ماهیتاً متفاوت است. در بلاغت سنّتی، اقتضای حال مخاطب، در نظر داشتنِ پَسَند، موقعیّت، شرایط فضا و مکان و به‌طور کلّی تمام چیزهایی است که رَسایی کلام را به مخاطب، در بهترین حالت، ممکن سازد. این امور البته باید از سوی مؤلّف/متکلّم در ابتدا در نظر گرفته شود و در بافتار و ساختار

متن، رعایت گردد. این تلّقی، با رویکرد بلاغت و زبان‌شناسی مدرن که متن و مخاطب را چیزی جدای از مؤلّف در نظر می‌گیرد و خوانش و دریافت مخاطب را به‌عنوان امری بُرون‌متنی بررسی می‌کند، تفاوت ماهوی دارد. از این جهت، در مبانیِ فلسفیِ نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن با آنچه در مبحث اقتضای حال در بلاغت سنّتی مطرح می‌شود، تفاوت وجود دارد و نمی‌توان بدون درکِ این تفاوتِ مبنایی، سخن از شباهت یا همپوشانیِ این نظریه با رویکردهای بلاغت سنّتی داشت.

به نظر می‌رسد اگرچه مشابهت‌های ساختاری در برخی جنبه‌های نظریهٔ ارتباطی یاکوبسن با مبحث اقتضای حال دیده می‌شود، این مشابهت‌های ساختاری، قابل تعمیم بر مبانیِ کلّی بلاغت سنّتی نیستند و تبیینِ دقیق و مبنایی متون کهن (که مبتنی بر مبانیِ بلاغت سنّتی سامان یافته‌اند) بر اساس نظریهٔ ارتباطیِ یاکوبسن، چندان راهگشا نباشد؛ بلکه این نظریه و برخی نظریات مشابه آن که بر بستر زبان‌شناسی و فلسفهٔ نوینِ ادبیات شکل گرفته‌اند، بیش از هر چیز با ادبیات مدرن و مسائل زبان‌شناسی قرن بیستم به بعد قابل تبیین و تفسیر هستند.

منابع

- ابن رشیق القیروانی، ابوعلی حسن (۱۴۲۴ق.). *العمده*. بیروت: مکتبهٔ العصریهٔ.
- أبوموسی، محمّد (۱۹۹۶م.). *خصائص التراکیب دارسهٔ تحلیلیهٔ لمسائل علم المعانی*. القاهره: مکتبهٔ وهبهٔ.
- الأحمدنکری، القاضی عبدالنبی بن عبدالرسول (۱۴۲۱ق.). *جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون المشهور بدستور العلماء*. بیروت: دارالکتب العلمیهٔ.
- ارسطو (۱۳۷۱). *فن خطابه*. ترجمه پرخیده ملکی. تهران: اقبال.
- تجلیل، جلیل (۱۳۶۳). *معانی و بیان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- تفتازانی، سعدالدّین مسعود بن عمر (۱۴۲۵ق.). *المطوّل*. بیروت: دار الحیاهٔ التّراث العربی.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (۱۴۲۹ق.). *شروح التلخیص*. القاهره: دارالبصائر.
- التهانوی، محمد بن علی ابن القاضی محمد (۱۹۹۶م.). *موسوعهٔ کشاف اصطلاحات الفنون والعلوم*. تحقیق رفیق العجم و علی دحروج. بیروت: مکتبهٔ لبنان ناشرون.

- الجاحظ، ابوعثمان عمرو بن بَحر (۱۴۲۳ق.). *البیان والتبیین*. بیروت: نشر دار و مکتبهٔ الهلال.
- الجاحظ، ابوعثمان عمرو بن بحر (۱۳۷۵ق.). *البیان و التبیین*. بیروت: دارالفکر.
- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن (۱۴۱۲ق.). *دلائل الاعجاز*. بیروت: دار الکتب العلمیّه.
- الجرجانی، علی بن محمّد الشّریف (۱۹۸۳م.). *کتاب التعریفات*. بیروت: دار الکتب العلمیهٔ.
- جمشیدی، زهرا و آرتا، سیّد محمّد (۱۴۰۲). «پیوند معنایی کنایات و ارتباطات غیرکلامی در شاهنامهٔ فردوسی». *مجلّه مطالعات زبانی و بلاغی دانشگاه سمنان*. دوره ۱۴. شماره ۳۳. آذرماه. صص ۱۱۶-۹۱.
- خطیب قزوینی، جلال‌الدین (۱۴۱۱ق.). *الإیضاح*. قم: دار الکتاب الإسلامی.
- خفاجی، ابن‌سنان (۱۳۷۲ق.). *سرّ الفصاحه*. مصر: مطبعه محمدعلی صبیح و اولاده.
- راجی، لطفعلی (۲۰۲۳). *پرسش و پاسخ: کنش زبانی/ واکنش زبانی*. هامبورگ: تریبون زمانه.
- رجایی، محمّدخلیل (۱۳۵۹). *معالم البلاغه*. شیراز: دانشگاه شیراز.
- رضانژاد، غلامحسین (۱۳۶۷). *اصول علم بلاغت*. تهران: فاطمه الزهرا (س).
- زرقانی، سیّدمهدی (۱۳۹۱). «کارکردهای شعر در نظر فیلسوفان مسلمان». *فصلنامه ادب‌پژوهی*. شماره ۱۹. بهار. صص ۲۷-۹.
- زیدری نسفی، شهاب‌الدّین (۱۳۸۱). *نفثة المصدور*. تصحیح امیرحسین یزدگردی. تهران: توس.
- سکّاکی، ابویعقوب (۱۳۵۶ق.). *مفتاح العلوم*. مصر: مطبعهٔ مصطفی البابی الحلبی و اولاده.
- السیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن أبی‌بکر (۲۰۰۴م.). *معجم مقالید العلوم فی الحدود والرسوم*. تحقیق محمّد ابراهیم عبادهٔ. القاهره: مکتبهٔ الآداب.
- شفیعی کدکنی، محمّدرضا (۱۳۹۱). *رستاخیز کلمات*. تهران: انتشارات سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). *معانی*. تهران: میترا.
- صفوی، کوروش (۱۳۸۳). *از زبان‌شناسی به ادبیات*. تهران: سوره.
- الصیادی الرفاعی، أحمد مطلوب (۱۹۸۰م.). *أسالیب بلاغیهٔ*. الکویت: وکالهٔ المطبوعات.
- عتیق، عبدالعزیز (۲۰۰۹م.). *علم المعانی*. بیروت: دار النهضهٔ العربیهٔ للطباعهٔ والنشر والتوزیع.
- العسکری، ابوهلال حسن بن عبدالله (۱۳۷۱ق.). *الصناعتین*. بیروت: دار الإحیاء الکتب العربیهٔ.
- عمارتی مقدّم، داوود (۱۳۹۵). «عبدالقاهر جرجانی، رومن یاکوبسن و معانیِ نحوی». *ویژه‌نامهٔ نامهٔ فرهنگستان دستور*. شماره ۱۲. صص ۲۵۵-۲۳۷.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۶). «نگاهی انتقادی به مبانی نظری و روش‌های بلاغت سنّتی». *فصلنامه ادب‌پژوهی*. شماره ۳. پاییز. صص ۳۷-۹.

– فضیلت، محمود (۱۳۹۰). «نقش قرآن در تحوّل و نقد بلاغت». *فلصلنامه ادب عربی*. سال ۳. شماره ۱. تابستان. صص ۲۱۶-۱۹۹.

– الکرمانی، شمس‌الدّین محمّد بن یوسف (۱۴۲۴ق.). *تحقیق الفوائد الغیاثیة*. محقّق علی بن دخیل الله بن عجیان العوفی. المدینة المنورة: مکتبة العلوم والحکم.

– مددی، زهرا (۱۳۹۸). «آسیب‌شناسی بلاغت سنّتی». *رشد آموزش زبان و ادب فارسی*. دورهٔ ۳۳. شماره ۱. پاییز. صص ۷۲-۷۱.

– نورالدینی اقدم، یحیی و گرجی، مصطفی (۱۳۹۶). «ایوان مدائن در ترازوی ارتباط، بررسی و تحلیل قصیده «ایوان مدائن» براساس نظریه ارتباطی یاکوبسن». *دوفصلنامهٔ بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*. سال دوم. شماره ۳. بهار و تابستان. صص ۱۲۶-۱۰۹).

– همّتیان، محبوبه و آقاحسینی، حسین (۱۳۹۳). «نقد و بررسی سیر بحث اقتضای حال». *دوفصلنامهٔ ادب فارسی*. سال ۴. شماره ۱۳. بهار و تابستان. صص ۷۲-۵۳.

References

– Abu Musa, Muhammad (1996). *Khaṣāʾiṣ al-Tarākīb: An Analytical Study of Issues in the Science of al-Maʿānī*. Cairo: Maktabat Wahbah.

– al-Ahmadnakri, al-Qadi Abd al-Nabi ibn Abd al-Rasul (2000). *Jāmiʿ al-ʿUlūm fī Iṣṭilāḥāt al-Funūn, Known as Dustūr al-ʿUlamāʾ*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

– al-Askari, Abu Hilal al-Hasan ibn Abdullah (1951). *Al-Ṣināʿatayn*. Beirut: Dar Ihyaʾ al-Kutub al-Arabiyyah.

– al-Jahiz, Abu Uthman Amr ibn Bahr (1955). *Al-Bayān wa al-Tabyīn*. Beirut: Dar al-Fikr.

– al-Jahiz, Abu Uthman Amr ibn Bahr (2002). *Al-Bayān wa al-Tabyīn*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.

– al-Jurjani, Abd al-Qahir ibn Abd al-Rahman (1991). *Dalāʾil al-Iʿjāz*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

– al-Jurjani, Ali ibn Muhammad al-Sharif (1983). *Kitāb al-Taʿrīfāt*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

– al-Kirmani, Shams al-Din Muhammad ibn Yusuf (2003). *Taḥqīq al-Fawāʾid al-Ghiyāthiyyah*. Edited by Ali ibn Dukhayl Allah ibn Ajiyan al-Awfi. Medina: Maktabat al-Ulum wa al-Hikam.

– al-Sakkaki, Abu Yaqub (1937). *Miftāḥ al-ʿUlūm*. Egypt: Matbaʿat Mustafa al-Babi al-Halabi wa Awladuh.

– al-Sayyadi al-Rifaʿi, Ahmad Matlub (1980). *Rhetorical Styles*. Kuwait: Wakālat al-Maṭbūʿāt.

– al-Suyuti, Jalal al-Din Abd al-Rahman ibn Abi Bakr (2004). *Muʿjam Maqālīd al-ʿUlūm fī al-Ḥudūd wa al-Rusūm*. Edited by Muhammad Ibrahim ʿAbadah. Cairo: Maktabat al-Adab.
– al-Taftazani, Masʿud ibn Umar (2008). *Commentaries on al-Talkhīṣ*. Cairo: Dar al-Basaʾir.
– al-Taftazani, Saʿd al-Din Masʿud ibn Umar (2004). *Al-Muṭawwal*. Beirut: Dar Ihyaʾ al-Turath al-Arabi.
– al-Tahanawi, Muhammad ibn Ali ibn al-Qadi Muhammad (1996). *Encyclopedia of Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-ʿUlūm*. Edited by Rafiq al-Ajam and Ali Dahrouj. Beirut: Librairie du Liban Publishers.
– Amarti-Moqaddam, Davood (2016). "Abd al-Qahir al-Jurjani, Roman Jakobson, and Syntactic Meanings." *Special Issue of Nameh-ye Farhangestan on Grammar*, no. 12, pp. 237–255. [In Persian]
– Aristotle (1992). *The Art of Rhetoric*. Translated by Parkhideh Maleki. Tehran: Eqbal. [In Persian]
– Atiq, Abd al-Aziz (2009). *The Science of al-Maʿānī*. Beirut: Dar al-Nahdah al-Arabiyyah for Printing, Publishing and Distribution.
– Bolton, Jonathan (2010). *Jakobson, Roman Osipovich, The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, web: www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Jakobson_Roman_Osipovich.
– Doubravová, Jarmila (1999). *"The 'Cercle Linguistique de Prague' and the 'Wiener Kreis' Center for Theoretical Study (CTS)"*, the Institute for Advanced Studies, Charles University.
– Doyle, R. O. (2015). *"Roman Jakobson (1892–1982)"*, The Information Philosopher, in web: https://www.informationphilosopher.com/solutions/scientists/jakobson/.
– Fazilat, Mahmoud (2011). "The Role of the Qur'an in the Transformation and Critique of Rhetoric." *Quarterly Journal of Arabic Literature*, vol. 3, no. 1, Summer, pp. 199–216. [In Persian]
– Fotouhi, Mahmoud (2007). "A Critical Examination of the Theoretical Foundations and Methods of Traditional Rhetoric." *Literary Studies Quarterly*, no. 3, Autumn, pp. 9–37. [In Persian]
– Harper, K. (2014). *"Linguistics in Europe: The Prague School"*, in web: www.slideplayer.com/slide/259937/.
– Hébert, L. (2019). *"The Functions of Language"*, SIGNO The Institution of Semiotics: Research, Teaching, Professions, in web: www.signosemio.com/jakobson/functions-of-language.asp.
– Ibn Rashiq al-Qayrawani, Abu Ali Hasan (2003). *Al-ʿUmda*. Beirut: Al-Maktabah al-ʿAsriyyah.

– Jakobson, R. (1960). *"Closing Statement: Linguistics and Poetics"*, in: *Style in Language*, ed. Thomas Sebeok, New York and London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, pp. 350–377.
– Jamshidi, Zahra, and Seyyed Mohammad Arta (2023). "The Semantic Connection of Metonymies and Nonverbal Communication in Ferdowsi's *Shahnameh*." *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies of Semnan University*, vol. 14, no. 33, December, pp. 91–116. [In Persian]
– Khafaji, Ibn Sinan (1993). *Sirr al-Faṣāḥa*. Egypt: Matbaʿat Muhammad Ali Sabih wa Awladuh.
– Khatib al-Qazwini, Jalal al-Din (1990). *Al-Īḍāḥ*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
– Maddadi, Zahra (2019). "A Pathology of Traditional Rhetoric." *Roshd: Journal of Teaching Persian Language and Literature*, vol. 33, no. 1, Autumn, pp. 71–72. [In Persian]
– Nour al-Dini-Aqdam, Yahya, and Mostafa Gorgi (2017). "Īvān-i Madāʾin in the Balance of Communication: An Examination and Analysis of the Poem 'Īvān-i Madāʾin' Based on Jakobson's Communication Theory." *Biannual Journal of Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, vol. 2, no. 3, Spring and Summer, pp. 109–126. [In Persian]
– Rajaei, Mohammad-Khalil (1980). *Maʿālim al-Balāgha*. Shiraz: Shiraz University. [In Persian]
– Raji, Lotfali (2023). *Questions and Answers: Speech Act / Speech Reaction*. Hamburg: Tribune Zamaneh. [In Persian]
– Reza-Nejad, Gholam-Hossein (1988). *Principles of the Science of Rhetoric*. Tehran: Fatemeh al-Zahra. [In Persian]
– Safavi, Kourosh (2004). *From Linguistics to Literature*. Tehran: Surah. [In Persian]
– Shafiʿi Kadkani, Mohammad-Reza (2012). *Rastākhīz-i Kalimāt*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
– Shamisa, Cyrus (1994). *Maʿānī*. Tehran: Mitra. [In Persian]
– Shapiro, M. (1992). "Roman Jakobson 1896–1982: A Complete Bibliography of His Writings," compiled and edited by Stephen Rudy, *WORD*, 43:3, 459–462. DOI: 10.1080/00437956.1992.12098320.
– Tajlil, Jalil (1984). *Maʿānī wa Bayān*. Tehran: Center for University Publishing. [In Persian]
– Thomas, M. (2022). "Roman Jakobson," *Oxford Bibliographies Online*. DOI: 10.1093/obo/9780199772810-0253.
– Zeydari Nasafi, Shahab al-Din (2002). *Nafthat al-Masdūr*. Edited by Amir-Hossein Yazdgerdi. Tehran: Tus. [In Persian]

– Zorqani, Seyyed Mehdi (2012). “The Functions of Poetry According to Muslim Philosophers.” *Literary Studies Quarterly*, no. 19, Spring, pp. 9–27. [In Persian]
– Hemmatian, Mahboubeh, and Hossein Aqa-Hosseini (2014). “A Critical Review of the Development of the Discussion on the Appropriateness of Context.” *Biannual Journal of Persian Literature*, vol. 4, no. 13, Spring and Summer, pp. 53–72. [In Persian]